

Az antonomázia helye a nyelvi képek családjában

1. A görög *αντονομασία* (*antonomaszia*) elnevezés az *αντι* (*anti*) 'helyett, helyén' és az *ονομα* (*onoma*) 'név' elemekből tevődik össze, jelentése tehát 'névcsere' vagy 'névhelyettesítés' (vö. MORIER 1961: 31). QUINTILIANUS a 14 trópusfajta egyikeként tárgyalja, mégpedig előkelő helyen, közvetlenül a metafora, a szinekdoché és a metonímia után (QUINTILIANUS 95 k./2008: 552–553). A trópusoknak ez a fajtája „a rendes név helyett valami mást ad”, például Akhilleuszt *Pelides*-nek, azaz 'Peleusfi'-nak nevezi.

A mai stilsztika QUINTILIANUS 14 trópusfajtajának nem mindegyikét sorolja a szóképek közé. Például a hyperbaton nyilvánvalóan nem nyelvi kép, és az onomatopoiia, az ironia és a periphrasis státusa is kérdésesnek mondható. Sajátos viszonyban van a mi nyelvikép-fogalmunkkal az antonomázia is: ha körülírás fejezi ki, mint a fenti példában, akkor nem tartalmaz átvitt értelmű, képszerű elemet, vagyis a szó szoros értelmében nem tekinthető képnek. Más típusai viszont (ezekről a továbbiakban lesz szó) kétségtelenül megfelelnek a nyelvi képpel szemben támasztható követelményeknek. Ennélfogva az antonomázia fogalma részleges fedésben van a szókép, nyelvi kép fogalmával (ezt a sajátos viszonyt cikkünk végén ábrával is szemléltetjük).

Most tekintsük át, hogyan határozzák meg az antonomáziát az ismertebb stilsztikai és retorikai kézikönyvek.

MORIER lexikona szerint az antonomázia olyan alakzat, amely a) a köznevet tulajdonnévvel vagy b) a tulajdonnevet köznévvvel helyettesíti, pl. *Arisztarkhosz* 'pártatlan, elfogulatlan kritikus', illetve *a Megváltó* 'Jézus Krisztus', *a Gonosz* 'a Sátán' (MORIER 1961: 31). Vagyis ennek az alakzatnak definíciószerű sajátága, hogy egyik eleme (vagy a kifejezett, vagy a kifejező) tulajdonnév.

MORIER művével egyazon évben jelent meg A magyar stilsztika útja című kézikönyv, amelynek a stilsztikai fogalmak lexikonát tartalmazó részében ezt a meghatározást találjuk az antonomáziáról: „valamely személyt vagy dolgot általánosan ismert tulajdonságával jelölünk meg, vagyis a neve helyett – rendszerint – a szokásos

* A szerző köszönetet mond a tanulmány lektorainak hasznos észrevételeikért, továbbá Kovács Gyulának a 8. pontbeli ábra elkészítéséért. A forrás- és szakirodalom-jegyzéket a második rész végén közöljük.

jelzöt vagy körülírást használjuk” (SZATHMÁRI szerk. 1961: 421). A példák itt a következők: *a törökverő* ’Hunyadi János’, *a legnagyobb magyar* ’Széchenyi’, *a „Sirámok” költője* ’Vajda János’. Szóról szóra ugyanez a meghatározás és példadonor található a Stilisztikai lexikonban (SZATHMÁRI 2004: 13) is. Láthatjuk tehát, hogy a szerző az antonomáziának csak az egyik fajtáját, a név helyettesítést veszi fel, a másikat, a név által való helyettesítést nem. A *dolgot* szó beiktatása miatt jó lett volna legalább egy olyan példát is adni, amelyben az antonomázia valamely dolog, például egy természeti földrajzi objektum tulajdonneve helyett áll: *a zöld sziget* ’Írország’, *a fehér földrész* ’az Antarktisz’, *a magyar tenger* ’a Balaton’.

A Világirodalmi lexikon *antonomázia* szócikkében FÓNAGY IVÁN az alakzatnak mind a két válfaját figyelembe veszi. Az egyik a köznévi vagy körülírási tulajdonnév helyett, pl. *az Örökkévaló*, *az Egek Ura* ’Isten’, illetve megszólításként: *Professzor Úr*, *Nagyságod*, *Méltóságod*, *szerelmem*, *szívem*. Szépirodalmi felhasználása a megjelölésen kívül esztétikai célt is szolgál (pl. Maupassant: *A Szépfű*). Másik válfaja a tulajdonnév köznévi helyett: *Dárius* ’nagyon gazdag ember’, *Don Juan* ’ellenállhatatlan csábító’, *Rómeó* ’rajongó szerelmes’ stb. Némelyik tulajdonnévből idővel köznévi is vált, és kapcsolatuk elhomályosodott: *császár* ← (*Iulius*) *Caesar*, *király* ← (*Nagy*) *Károly* (I. FÓNAGY 1970).

A Rhétorique générale az antonomáziát a metabolák táblázatának balról a harmadik oszlopában, a metaszemémák (a szó jelentését érintő változások) között helyezi el az általánosító, illetve az egyedítő szinekdochével együtt (GROUPE μ 1970/1982: 49). Ez a nagy hatású mű az antonomáziát egyszerűen a szinekdoché egyik válfajának minősíti (*Cicero*-t mondani *szónok* helyett, vagy megfordítva: 103), ezért eredményeit a továbbiakban nem tudom hasznosítani. Az antonomáziát ugyanis, mint rövidesen látni fogjuk, nem lehet a szinekdochéra korlátozni.

A Kis magyar retorika meghatározása szerint „az antonomázia (pronomination) tulajdonnév helyett köznévi, jellegzetes melléknév vagy körülírási (periphrasis) használata”. Többnyire a névismétlés elkerülésére alkalmazzák. A tulajdonnév szempontjából szinekdoché (species pro individuo), „mások szerint a metonímia egy esete” (SZABÓ G. – SZÖRÉNYI 1988: 165). A példák: *a haza bölcsé* ’Deák Ferenc’ és *Árpád hona* ’Magyarország’. A másik fő típusról csak ebben az óvatos formában esik szó: „Az antonomázia esetének tartják azt a jelenséget is, amikor egy embertípust tulajdonnévvel jellemeznek”: *Verbőczyék* ’az országgyűlés elmaradt nemesei’ (SZABÓ G. – SZÖRÉNYI 1988: 166).

KATIE WALES stilisztikai lexikona (1989: 29) is megkülönbözteti az antonomáziának ezt a két fajtáját: a tulajdonnevet helyettesítő köznevet vagy köznévi szókapcsolatot (*a Mindenható* ’Isten’, *a sötétség hercege* ’a Sátán’) és ennek ellentétét, a típust jelölő tulajdonnevet (*Casanova* ’nőhódító, szoknyabolond’). Az előbbi típus kapcsán megjegyzi, hogy az antonomázia háttérében sokszor szereplő szándék vagy a megnevezés tilalma (tabu) húzódik meg, például *Erinnűszők* (*Fúriák*) helyett *Eumeniszek*-et (szó szerint: ’nyájasokat, kegyeseket’) mondani.

BALOGH PÉTER a lexikális és az aktuális jelentés közti kapcsolatok kérdéséről szóló előadásában szintén ezt a két fő típust tárgyalja: a) tulajdonnévből köznévi (pl. *atlasz*), b) köznévből tulajdonnév (pl. *a Gonosz*). A továbbiakban a francia

ladre melléknév (eredetileg a bibliai *Lázár*) példáján mutatja be a névhelyettesítő jelentésváltozás folyamatát: 'leprás' → 'érzéketlen' → 'fösvény' (BALOGH 2000).

DÉR KATALIN évszám nélküli, az interneten olvasható összeállításának egyik helyén az antonomázia immutációs alakzat, és így van meghatározva: köznév vagy körülírás használata tulajdonnév helyett, illetve tulajdonnév használata köznév helyett. Példák csak az előbbi típusra vannak: *József fia* 'Jézus', *az utolsó lovag* 'I. Miksa császár', *a pokol fejedelme* 'az ördög'. Másutt viszont alaposabb meghatározást ad: „Tulajdonnév helyett köznévvel, körülírással vagy másik tulajdonnévvel történő megnevezés. [...] Tág értelemben antonomasia minden olyan megnevezés, amely nem a voltaképpeni tulajdonnévvel, hanem funkcióval [...], jellegzetességgel [...], rokonsággal [...] vagy egyéb köznévvel [...] jelöli tárgyát”. Az antonomázia alapja eredetileg a tabu (bizonyos nevek kerülése), később azonban a jellemzést, megjelenítést is szolgálhatja, például *Junóm* 'feleségem', *Venusom* 'szeretöm'. Ezek azonban nem metaforák, mint írja, hanem individuum pro specie (egyedítő) szinekdochék.

A témánk szempontjából kiemelkedő jelentőségű magyar nyelvű kézikönyv, az Alakzatlexikon idevágó cikkének szerzője (K. SZOBOSZLAY ÁGNES) példákban gazdag, alapos áttekintést nyújt az antonomáziáról, melyet így definiál: „immutáción alapuló olyan szóalakzat, melyben tulajdonnevet közszó vagy szerkezet, közszót tulajdonnév helyettesít” (K. SZOBOSZLAY 2008: 114).

Időrendben haladó áttekintésünk lezárásaként NEMESI ATTILA LÁSZLÓnak az alakzatok pragmatikai vonatkozásait tárgyaló könyvéből idézzük az antonomázia meghatározását: „egy tulajdonnevet helyettesítő köznév, melléknév vagy körülírás, esetleg – ritkábban – egy tulajdonnévvel helyettesített (ember)típus, csoport” (NEMESI 2009: 17, 6. jegyzet). A szerző már a bevezetésben leszögezi, hogy a nyelvi képnek két fő típusát tartja számon: a metaforát és a metonímiát, és az utóbbinak a fogalmába beleérti a szinekdochét, az emfázist és az antonomázia „legtöbb megvalósulását” is (2009: 7). Ez az árnyalt megfogalmazás az én olvasatomban azt fejezi ki, hogy az antonomázia a legtöbb esetben metonimikus jellegű, érintkezésen alapul, bár nem zárható ki, hogy vannak nem metonimikus (értelemszerűen: metaforikus, hasonlóságon alapuló) antonomáziák is. Az alábbiakban bemutatandó példák messzemenően igazolni látszanak a szerző óvatosságát: az antonomáziának ugyanis vannak, sőt bőven vannak metaforikus, illetve a metaforához közel álló válfajai is.

Ennek fényében elhamarkodottnak tűnik a legolvasottabb internetes lexikonnak, a Wikipédiának az a megállapítása, hogy az antonomázia a metonímia sajátos formájának tekinthető: „Antonomasia is a particular form of metonymy” (a szócikk magyar változata nem létezik, vagy nem találtam meg). Ennek az állításnak saját példái egy része is ellentmond, például az a tipikusan bulvársajtóbéli antonomázia, amely Imelda Marcost, a Fülöp-szigetek bukott diktátorának feleségét *acélpillangó*-ként (*The Steel Butterfly*) nevezi meg. Az alakzat magyarul: Imelda Marcos a pillangóhoz hasonló kecsességű, finomságú, egyúttal azonban acélos keménységű asszony volt. Ez a kifejezés tiszta példa az ún. körülíró metaforára, amelyben a *pillangó* a metaforikus elem, és ennek van egy módosító,

árnyaló minőségjelzői előtagja, az *acél*- (ez különben partikularizáló szinekdoché: 'igen nagy keménységű, acélkeménységű'). Vagyis az antonomázia éppen úgy lehet metaforikus, mint metonimikus jellegű.

Az antonomáziát a fentiek értelmében minden nehézség nélkül nevezhetnénk *névhelyettesítés*-nek is. Ennek jelentése ugyanis vagy a) 'a név helyettesítése' (pl. köznévvvel vagy körülírással), vagy b) 'név általi helyettesítés' (pl. köznévv vagy fogalomé). A lényeg az, hogy a *név* szón tulajdonnevet értsünk (ez egyébként összhangban van A magyar nyelv értelmező szótárának jelentésmegadásával, amelyben a szó jelentéseinek I. csoportja a 'tulajdonnév' értelem alá sorolható jelentéseket foglalja magába, l. ÉrtSz. 5: 195). Ugyanez elmondható másik magyarításáról, a *névcseré* szóról is. Ennek ellenére ebben a tanulmányban általában megtartom a nemzetközileg elfogadott *antonomázia* megjelölést.

2. Az antonomáziának az idézett meghatározások és saját – nem korpuszalapú gyűjtésből származó – adataim alapján két fő fajtája különböztethető meg: a) *n é v f e l i d é z ő* vagy *n é v h e l y e t t e s í t ő* (ez típusa szerint lehet körülírás, körülíró metafora, metafora vagy szinekdoché); b) *f o g a l o m f e l i d é z ő* vagy *f o g a l o m h e l y e t t e s í t ő* (ez lehet szinekdoché vagy metonímia). Lássuk előbb a névfelidéző antonomáziákat, utánuk pedig a fogalomfelidezőket.

3. Mivel a körülírás nem tartalmaz képi elemet, következésképp nem tekinthető nyelvi képnek, az antonomázia csak részben tartozik a nyelvi képek közé: a körülírással kifejezett névhelyettesítés nem nyelvi kép, csak alakzat, a többiek, a másfajta alakúak nyelvi képek is.

A körülírást A magyar stilisztika vázlatja „a szóképekhez csatlakozó stiláris eszközök” egyikeként tárgyalja (SZATHMÁRI 1958: 118–121). Még két ilyen van, a hasonlat és az eufemizmus. E szerint a besorolás szerint a körülírás szókép is, meg nem is, de inkább az, mint nem az. Valójában a körülírást ki kell vennünk a szókép, sőt általában a nyelvi kép kategóriájából, mert mindegyik eleme szó szerint értendő. Ha azonban tulajdonnév helyett áll, besorolható az antonomáziák közé.

A körülírások egy részében pontos, egyértelmű megfelelés van az antonomázia és a vele kifejezett, helyettesített tulajdonnév között. Ha azt mondom, hogy *a naprendszer negyedik bolygója*, akkor ez egyértelmű azzal, hogy 'a Mars'. Ugyanígy *Magyarország fővárosa* 'Budapest', *a vasi megyeszékhely* 'Szombathely', *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye székhelye* 'Nyíregyháza', *az Európai Unió székhelye* 'Brüsszel'; az ilyen módon való megnevezésben nincs semmi képszerű, talán még alakzat volta is vitatható. Ugyanígy járnak el a tudósítók, amikor előbb a tisztséget, utóbb a tisztséget viselő személy nevét adják meg: „Ukrajna [...] vesztésre áll, gyakorlatilag kizárták belőle [ti. az információs háborúból], jelentette ki *az ukrán állampolgári jogok biztosa*. Valerija Lutkovszka elmondta [...]” (Népszava 2014. márc. 13. 8; a kiemelések tőlem származnak – K. G.). Az antonomázia (a tisztséget megjelölő körülírás) és a tulajdonnév (a tisztséget viselő személy neve) koreferensek egymással. Ezzel szemben az olyan körülírások, mint *a legnagyobb magyar író* vagy *a legjobb magyar film* elvileg végtelen számú denotátumra

vonatkoztathatók, denotátumukat a szövegkörnyezet, illetve a közlő szándéka szabja meg. Még a *legnagyobb magyar* körülírás formájú antonomázia – amelynek hagyomány szentesítette jelentése ez: 'Széchenyi István' – is érthető úgy szójátékosan, tréfásan, hogy 'a legmagasabb termetű magyar ember'. Minthogy azonban a kontextus a *legnagyobb* jelzőt a 'leghatalmasabb, legértékesebb' stb. jelentéssel ruházza fel, ez a vonatkoztatás nem jöhet létre.

A körülírás által kifejezett antonomázia a klasszikus és a barokk szépirodalomnak is elismert stíluseszköze volt. Már QUINTILIANUS Szónoklattana idézi az Aeneis első énekéből ezt a körülírást Iuppiter főisten neve helyett: „istenek atyja s halandóknak fejedelme” (Vergilius, Aeneis I. 65, idézi QUINTILIANUS 95 k./2008: 552). MORIER lexikona ilyen példákat említ a barokk költészetből: *le Père du tonnerre* 'Iuppiter', *la Fille de l'écume* 'Venus' (MORIER 1961: 300). Jupiter azért nevezhető a mennydörgés atyjának, mert villámával sújtja, akire megharagszik; Vénusz istennő pedig, mint ismeretes, a tenger habjaiból kiemelkedve született meg. Bibliai eredetű körülírásos antonomázia *az ígéret földje* 'Kánaán', átvitt értelemben 'a boldogság, a jólét országa, olyan hely, ahol jobban, szabadabban stb. lehet élni' (I. ÉrtSz. 3: 454).

Napjaink irodalmi nyelvében egyre ritkábban találkozhatunk ilyenekkel: „szenved a *sápadt égitesztől*”, azaz 'a Holdtól' (FRÁTER 2012: 209). A körülírás alakú antonomázia a 19. század második felétől inkább csak a publicisztika és a szónoklat hatáskeltő eszközeként fordul elő. Később is, egészen napjainkig megőrzött valamit szónokias, illetőleg újságírói jellegéből. Többnyire személynevet helyettesít, de nem csupán a névismétlés kerülésére, hanem az így megjelölt személy értékének fokozására is. A két klasszikus példa *a haza bölcse* 'Deák Ferenc' és *a legnagyobb magyar* 'Széchenyi István'. További ilyenek: *a második honalapító* 'IV. Béla király', *a szabadságharc költője* 'Petőfi', *a vörös grófnő* 'Károlyi Mihályné Andrássy Katinka' (filmcímként is; a film készítésének idején a vörös jelző, legalábbis a hivatalos szóhasználatban, amelioratív jellegű volt), *a kis káplár* 'Napóleon', *az anyák megmentője* 'Simmelweis Ignác', *a nagy palóc* 'Mikszáth Kálmán', *a nagy mesemondó* 'Jókai Mór', *a halhatatlan kedves* 'Beethoven legnagyobb szerelme, valószínűleg Brunsvik Jozefin'. A mai sajtónyelv is efféle stilizáló szándékkal használja, olykor a közhelyszerűségig ismételve: *a hidrogénbomba atyja* 'Teller Ede', *a száguldó őrnagy* 'Puskás Ferenc', *a nemzet bombázója* 'Gerd Müller', később 'Dzsudzsák Balázs'. Néha viszont pejoratív, gúnyos jelleggel, mint *a lovas tengerész* 'Horthy Miklós', *a törpe diktátor* 'Engelbert Dollfuss osztrák kancellár', *a Kárpátok géniusza* 'Nicolae Ceaușescu román kommunista vezető'. Az utóbbiban a *géniusz* nem metafora, mert a politikust a hízelgők valóban géniusznak tekintették, illetve mondták. Körülíró metafora ezzel szemben *a Kárpátok Maradonája*, mert Gheorghe Hagi román labdarúgó valóban ügyes játékos volt, de nem Maradona (a világbajnok argentin footballista neve itt metaforikus elem, csak metaforaként értelmezhető: 'zseniális, páratlan adottságokkal rendelkező játékos').

Lényegében antonomáziának tekinthetők azok a műcímek (könyv-, film-, zeneműcímek stb.) is, amelyek a főhős nevét körülírással helyettesítik: *A velencei*

kalmár 'Antonio', *A két veronai nemes* 'Valentin és Proteus', *A falu jegyzője* 'Tengelyi Jónás', *A kaméliás hölgy* 'Marguerite Gautier', *Az új földesúr* 'Ankerschmidt lovag', *Egy régi udvarház utolsó gazdája* 'Radnóthy Elek', *A sevillai borbély* 'Figaro', *A portici néma* 'Fenella', *Rákóczi hadnagya* 'Bornemissza János', *A Tenkes kapitánya* 'Eke Máté' stb. Ezt a típust a szakirodalomban tudtommal csak K. SZOBOSZLAY ÁGNES lexikoncikke említi meg (K. SZOBOSZLAY 2008: 117).

A körülíró antonomáziának egy másik fajtája az író nevét helyettesíti valamelyik (fontos) művére utaló körülírással: *a Himnusz költője* 'Kölcsey Ferenc', *a Sirámok költője* 'Vajda János', *az Éjszakák költője* 'Musset', *a Méhek szerzője* 'Maeterlinck' (Szomoró 2008: 182).

Földrajzi nevet is gyakran helyettesítenek a sajtóban körülírással, elsősorban a névisméltés kerülése végett. Ezek még inkább ki vannak téve a közhelyé válás veszélyének: *az alpesi ország* 'Svájc', *a sivatagi királyság* 'Szaúd-Arábia', *az ezer tó országa* 'Finnország', *a felkelő Nap országa* 'Japán', *az örök város* 'Róma', *a hős város* 'Kecskemét', *a civis város* 'Debrecen', *a fény városa* 'Párizs', *a napfény városa* 'Szeged', *a hűség városa* 'Sopron', *a négy folyó városa* 'Győr', *az öreg kontinens* 'Európa', *a fekete kontinens* 'Afrika', *az ötödik kontinens* 'Ausztrália' stb.

A körülírással alakú antonomázia teljes szerkezetű is lehet: *Japán, a felkelő nap országa; Róma, az örök város; Madeira, az örök tavasz szigete; Ciprus, a szépség és a szerelem szigete*. A példákat egy utazási iroda hirdetéséből (Rtv Részletes 2014. ápr. 14–20; 16. sz. 68) jegyeztem ki. Ez is mutatja, hogy ez az alakzattípus a mindennapos használatban reklám-, sőt közhelyszerűvé vált. Milyen friss ezekhez képest még ma is Kodolányi János finnországi útirajzának címe: *Suomi, a csend országa*.

Szívesen alkalmazza a sajtónyelv intézmények és ezekkel rokon fogalmak helyett is a körülírással alakú antonomáziát: *a taláros testület* 'az Alkotmánybíróság', *a gyógyszergyári csapat* 'Bayer Leverkusen', *a királyi gárda* 'Real Madrid' (ez utóbbi azért nem körülíró metafora, mert a *gárda* szónak a sportnyelvben már van 'csapat' jelentése is, ennél fogva nem tekinthető metaforának).

Ezekhez az elkoportatott nyelvi eszközökhöz képest feltűnik eredetiségével ez a sajtóbeli példa: *a bécsi tömegsír halottja*, azaz 'Mozart' (Magyar Nemzet 1979. dec. 2. 8). Az ilyesmi azonban ritkaságszámba megy.

4. A körülíró metafora, mint régebbi írásaimban több ízben is kifejtettem, abban különbözik a körülírástól, hogy van metaforikus értelmű eleme is (vö. KEMÉNY 1995, 2002: 107–112, 2004). A tipikus körülíró metafora két részből áll: egy metaforikus elemből és az ezt „helyesbítő”, árnyaló, a szöveg alapjelentéséhez közelítő minőség- vagy birtokos jelzői bővítményből, ritkábban főnévi jelzői előtagból (vö. a Rhétorique générale *métaphore corrigée* fogalmával: *az ember gondolkodó nádszál; kristályemlő; a ciprus, ez a mozdulatlan lándzsa*; GROUPE μ 1970/1982: 109–111).

A körülíró metafora már a barokk korban kedvelt stílus eszköz volt. Egy tudománytörténeti cikk szerint Anna Maria van Schurman holland teológusnő a 17.

században ilyen elismerő megnevezéseket kapott tisztelőitől: *észak Minervája, a holland Minerva, Utrecht csillaga, a tizedik Múza* (UGRY 2014). Későbbi szépirodalmi alkalmazására Arany Jánostól idézhetünk példát: „egy új Cassandra Trója lángjain”, amelyben az *új Cassandra* Széchenyi Istvánra vonatkozik (Kasszandra átvitt értelemben: ’olyan személy, akinek jóslatában nem hisznek’). Krúdy Gyula is élt olykor ezzel a kifejezőeszközzel: „Mint széles szárnyú denevér árnyéka, közeledett bő köpenyegében [az éjjeliőr] a keskeny utcában, hová méla és reszkető világosságot szórt az *égi hajó*”, tudniillik ’a Hold’ (Krúdy 1977: 108). Egy csillagászati ismeretterjesztő cikkben azonban már szinte derűtséget kelt túlzott irodalmiságával egy ugyanilyen értelmű körülíró metafora: „Manapság ugyanis ez a leginkább elfogadott elmélet arra, hogyan is jött létre *sebhelyes arcú csatlósunk*”, vagyis ’a Hold’ (Élet és Tudomány 2011. márc. 4. 262).

A 19–20. századi politikai publicisztikában és propagandairódalomban gyakran bukkannak fel körülíró metaforák földrajzi nevek, illetve azokkal összefonódott államnevek helyettesítőiként. Ezek az antonómáziák az olvasó véleményének negatív irányba való befolyásolására szolgálnak: *a népek börtöne* ’Oroszország’, *az agyaglábú óriás* ’ua.’, később ’a Szovjetunió’, *Európa beteg embere* ’Törökország, az Ottomán Birodalom’, *a világ csendőre* ’az Egyesült Államok’. Városneveknek ilyen összefüggésben való használata olykor ironikusan hat: *a Pece-parti Párizs* ’Nagyvárad’. Stiliztikailag semlegesek, illetve pozitívak viszont a következők: *a kálvinista Róma* ’Debrecen’, *a Duna királynője* ’Budapest’, *az Elba Firenzéje* ’Drezda’, *az Adria ékköve* ’Montenegró’. Az *Észak Velencéje* körülíró metafora háromféle értelemben is használatos: ’Amszterdam’, ’Stockholm’, ’Szentpétervár’. (Sőt – kiterjedt csatornahálózata miatt – akár Koppenhágát is nevezhetnék így, némi túlzással.) Az ilyen antonómáziák nagyobb része ún. aránytrópus, analógián alapuló metafora. Például *a magyar tenger* ’Balaton’ (nyelv- és művelődéstörténeti háttérére l. RÁCZ 2013) vagy *a teniszszők Mekkája* ’Wimbledon’. Ezek azon a háttérfeltevésen alapulnak, hogy ami a gazdag külföldieknek a tenger, az nekünk, magyaroknak a Balaton, illetve hogy a hívő muszlimok Mekkába, a tenisz rajongói pedig Wimbledonba zarándokolnak. Van olyan városnév helyett álló körülíró metaforánk is, amely csak az utóbbi időben kezdett elterjedni a sajtó révén: *a Nagy Alma*, azaz ’New York’. A világhálón való tájékozódás alapján az derült ki, hogy „az 1920-as években a Morning Telegraph sportriportere hallotta, hogy a New Orleans-i lovászfűk úgy emlegetik a New York-i versenypályákat, hogy *a Nagy Alma*, mert olyan alma formájúak. Azt a címet adta ez az újságíró a rovatának, hogy *A Nagy Alma körül* (*Around a Big Apple*). Egy évtizeddel később sokan átvették a kifejezést, és New Yorkot most már *a Nagy Almának* nevezik” (<http://vilagszam.hu/cikkek/a-nagy-alma-vagyis-new-york/849>).

Személynév helyett a körülíró metafora olykor emelkedett hatást kelt, különösen nagy írók, zeneszerzők, politikusok nevének helyettesítőjeként: *a mantuai hattyú* ’Vergilius’, *az avoni hattyú* ’Shakespeare’, *a pesarói hattyú* ’Rossini’, *a bihari remete* ’Bessenyei György’, *a niklai remete* ’Berzsenyi Dániel’, *az egri remete* ’Gárdonyi Géza’, *a turini remete* ’Kossuth Lajos’. A *remete* szó a fentiekben metafora, mert bár az illetők valóban visszavonult életmódot folytattak,

a szó szoros értelmében nem voltak *remeték*, azaz a világtól elvonulva, rendszerint erdő mélyén, pusztában, hegyi barlangban magányosan, egyszerűen élő személyek (ÉrtSz. 5: 974). Például az agg Kossuth Torinóban sok vendéget fogadott, köztük a fiatal Zeyk Saroltát, akinek egy kicsit még udvarolt is, és akit leveleiben *Napsugár*-nak nevezett (vö. HATVANY 1918). A *Napsugár* név is antonomázia, mégpedig metaforikus (l. később).

A sportújságírás nyelve különösen bővelkedik körülíró metafora típusú antonomáziákban: *a fekete párdúc* 'Grosics Gyula válogatott labdarúgókapus' (GRÉTSY 2014: 140), *a szárnyas macska* 'Antoni Ramallets, a Barcelona és a spanyol válogatott egykori kapusa', *a szőke szikla* 'Mészöly Kálmán magyar labdarúgó', *a fekete gyöngyszem* 'Pelé, a háromszoros világbajnok brazil labdarúgó', *a szoknyás Pelé* 'Marta brazil női labdarúgó', *a fehér Pelé* 'Amarildo, aki az 1962-es futball-világbajnokságon a sérült Pelét helyettesítette olyan sikeresen, hogy a csapat világbajnokságot nyert', *a száguldó cirkusz* 'Forma-1', *a benzingőzös cirkusz* 'ua.', *a fehér balett* 'Real Madrid' (mert játékosai a hazai mérkőzéseken tiszta fehérben játszanak, mégpedig művészien, kifinomultan mozogva, mint a balett-táncosok). A *vörös ördögök* antonomáziának kétféle feloldása is van: régebben Belgium válogatottjára, újabban inkább a Manchester United csapatára értik. Végül pedig *az Öreg Hölgy* nem más, mint a Juventus olasz futballegyesület, amelyet majdnem 120 éve alapítottak, és kivételes értéket képvisel a labdarúgás történetében. A klubnak másik antonomáziája („beceneve”) is van, erről később lesz szó.

A tulajdonnevet pótló körülíró metaforák egy része úgy keletkezik, hogy egy tulajdonnevet metaforikusan értenek, és eléje konkretizáló, aktualizáló melléknévi jelzőt illesztnek, pl. *a fekete Mozart* 'Joseph Boulogne színes bőrű francia zeneszerző a 18. században', *az orosz Beethoven* 'Csajkovszkij', *a szoknyás Csehov* 'Ljudmila Ulickaja orosz író' (ez utóbbit, jellemző módon, reklámszövegben hallottam). Más efféle antonomáziák egyúttal aránytrópusok is: *a skótok Petőfije* 'Robert Burns', *a bolgárok Petőfije* 'Hriszto Botev', *a nagybőgő Paganinije* 'Pege Aladár', *a trombita Paganinije* 'Szergej Nakarjakov orosz trombitaművész', *a trombita Carusója* 'ua.'. Ezek a reklámizű, bombasztikus kifejezések az utóbbi időben jöttek divatba. Korábban elképzelhetetlen lett volna, hogy például Szvjatoszlav Richterről *a zongora Ojsztrahja*-ként vagy David Ojsztrahról *a hegedű Richtere*-ként írjanak, beszéljenek. A sportnyelvben is mind gyakoribbá válnak az analógián alapuló metaforikus képek: *a kosárlabdázás Mozartja* 'Dražen Petrović, az Amerikában autóbalesetben fiatalon meghalt horvát kosárlabdázó', *a levegő Schumacherje* 'Nádas Tamás műrepülő-világbajnok'. (Ez utóbbinak szomorú aktualitást ad, hogy a magyar sportoló halála alkalmából hangzott el, miközben a példaként említett német autóversenyző hetek óta kómában fekszik egy franciaországi kórházban; jellegzetes adalék a mai „sajtómunkások” ízlésének fejlettségéhez.)

Akadnak olyan körülíró metaforák is, amelyek összetett szóvá vannak tömörítve: az egyik a már említett *acélpillangó* 'Imelda Marcos', a másik Julija Timosenko ukrán politikusnak ez a mellékneve: *gázhercegnő*. Ez a megnevezés elismerő is, gúnyos is (arra utal, hogy a politikusnő a földgázból gazdagodott meg). Látszatra hasonlók a *Vasherceg*, *Vaskancellár*, *Vaslady* antonomáziák, de valójában nem ide tartoznak, mert szemantikai alkatuk eltérő. Később visszatérünk rájuk.

BÁRDOSI VILMOS szótára (BÁRDOSI főszerk. 2003) a fenti két típust (a körülírással és a körülíró metaforával kifejezett antonomáziát) nem különbözteti meg egymástól. Egyazon kategóriába kerül tehát *a haza bölcse* (körülírás) és *a nemzet csalogánya* (körülíró metafora). A szótár a névfelidéző szókapcsolatokat¹ egységesen metaforikus jellegűnek minősíti (BÁRDOSI főszerk. 2003: XVII, 393), holott példáinak csak egy része metaforikus. *A haza bölcse* kifejezésben nincs átvitt értelmű elem, mert Deák Ferenc valóban bölcs ember volt. Blaha Lujza viszont, akármilyen szépen énekelt is, nem csalogány volt, hanem kiváló képességű énekesnő és színésznő.

A körülíró metaforával kifejezett antonomázia is lehet teljes alakú: *Egyiptom, a Nílus ajándéka*; *Velence, a tengerek királynője*; *Észak gyöngyszeme, Szentpétervár*; *Korzika, a Földközi-tenger gyöngyszeme*. Ezek ugyanabból a hirdetésből valók, mint a *Róma, az örök város* típusú példák.

(Folytatjuk.)

KEMÉNY GÁBOR
MTA Nyelvtudományi Intézet
Miskolci Egyetem

¹ Ezt az elnevezést GRÉTSY LÁSZLÓ javasolta (BÁRDOSI főszerk. 2003: XVII).